

ВІДТЕОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ ЯК ВАЖЛИВИЙ СТИЛІСТИЧНИЙ ЗАСІБ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ II ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується стилістичний потенціал похідних від теонімів лексем. Досліджується поетичне використання таких лексичних одиниць у традиційних значеннях та індивідуально-авторських інтерпретаціях.

Ключові слова: онім, теонім, відтеонімна лексема, стилістема, експресія.

В статье анализируется стилистический потенциал лексем, производных от теонимов. Исследуется поэтическое использование таких лексических единиц в традиционных значениях и индивидуально-авторских интерпретациях.

Ключевые слова: оним, теоним, оттеонимная лексема, стилістема, експресія.

The article analyzes the stylistic potential of lexemes derived from theonyms. It studies the poetic use of such lexical units in traditional meanings and in individual author interpretations.

Key words: onym, theonyms, otheonym lexeme, stilistema, expression.

Одним із найпотужніших засобів художньої експресії, утілення мистецької концепції відображення дійсності й узагалі необхідним констрктивним елементом поетичної текстової тканини є власні назви й похідні від них. Останні, виступаючи своєрідним стилістичним прийомом, поглиблюють так звану «ономастичну гру».

Подібно до теонімних стилістем, деривативні утворення від них стають виразниками авторської концептуальності та, як і будь-які конфесійно марковані слова, часто програмують контекст на загальну урочисто-піднесену тональність. Але оскільки переважна більшість із них виражена прикметниками, то смислові акценти, як правило, передаються позначуваному слову.

Відтеонімні лексичні утворення є відбитком важливого пункту в системі ціннісних координат не тільки митців слова, а й усього українського народу. Свідченням цього є входження таких лексичних одиниць до складу фразеологічних сполук, без яких не обходиться й художнє мовлення II половини ХХ століття, наприклад: «...хочу бути відни-ні / з **Божої** ласки» (І. Калинець); «*Поза очі лиховістять: ота чужоложка, / ота полеговиця, та ласолежниця, / оте лежидащо, наша кара **Божя**, / сторицею їй за те, що належиться!*» (І. Калинець); «... *Мов кара **Божя**, він (орел – Ю.Б.) готовий / Роздerti жертву*» (І. Світличний); «*Відколи світ стоїть, відколи / Над **Божим** світом влада є, / Дарма ніхто не віддає*» (І. Світличний); «*Відтак подибав я з печери / на **божий** світ і посміхнувсь...*» (М. Данько).

Найбільшим словотвірним гніздом уживаних у поезії вказаного періоду відтеонімних лексем є ряд номенів із твірною основою бог-/бож-: *Божий, божеський, безбожний, богобоязливий, богоподібний, богорівний, побожний; богоборець, богомолець, богослов, богощучак, богослужіння, богохульство; боготворити.*

А найчастіше в художньому мовленні функціонує лексема *Божий* та її повні або часткові синоніми *Господній*, *всевишній*, *Христовий*. Часто вони виступають повноправними заміниками своїх твірних онімів із генітивних словосполучень (*ім'я Бога – Боже ім'я*, *веління Господа – Господнє веління*, *дар Бога – Божий дар*, *длань Господа – Господня длань*, *знамення Христа – знамення Христове*, *вік Христа – Христовий вік*, *народження Христа – Христове народження*, *рани Христа – рани Христові* тощо). Тісний семантичний зв'язок між такими неузгодженими й узгодженими означеннями дає дослідникам підстави кваліфікувати їх як синтаксичні синоніми [1, с. 36]. Проте, як уже вказувалося вище, у випадку реалізації в поетичному тексті відономастичного прикметника відбувається певне зміщення смислового акценту на другий компонент синтагми, унаслідок чого така конфесійна стилістема часто позбувається властивого власній назві статусу ключового слова, хоча й зберігає чимало семантичних ознак твірної лексеми.

Так, за допомогою поєднання з іменниками, що позначають фізіологічні властивості людини або її дії, прикметники *Божий*, *Господній* акцентують увагу на антропоморфізмі мотивуючих онімів: *«І явивсь він перед Господні очі, весь / скулившись, як зацьковане цуценя. / ...За ним появився Господнім очам другий / і назвав себе українцем»* (В. Стус); *«Тиша тиш / геть поснувала всі кутки і виходи, / а ми, вивищені Господньою долонею, / неначе відірвалися від падолу, / підносимося у надвишшия темні...»* (В. Стус); *«Нікого до-вкруги нема, / лише Господні кроки»* (В. Стус); *«І, мабуть, пролягла надмірна відстань, / щоб з тисячі твоїх старих подоб / пізнати ту, найпершу, що господнім / високим голо-сом у світ збудилась»* (В. Стус); *«Він сміється радо, / для мене прохильяючи світи – / душі моєї сховане свічадо, / мов спалах щирості і чистоти – / або господнє всевидюче око – / замиготіло раптом з глибини»* (В. Стус); *«Терти, козаче, скруху, / настав оглухле вухо / до божого чола»* (В. Стус); *«Але певен я, що кожен / далі в серці береже / жаль до згу-бленої рожі / і сіцільня Божий жест»* (І. Калинець); *«А там перед обличчя Боже / Ста-вати слід, / Щоб скласти звіт»* (М. Руденко).

Іноді означуванним словом у таких випадках виступає конфесійна лексема церковнослов'янського походження, що сприяє посиленню у відомітного означення урочистого забарвлення, вияскравленню його функціонально-стильову належність. Цим художнім прийомом часто користується В. Стус, у поезії якого взагалі антропоморфічні ознаки відтеонімних слів виявляються найчастіше: *«Звелася длань Господня / і кетяг піднесла / над зорі великодні / без ліку і числа»*; *«Глас Господній / начитує старозавітню книгу...»*; *«І безоглядно-голі небеса / байдуже задивляються у деко, / а я скажу: то є Господній перст»*.

Зазвичай у поетичних текстах відтеонімні лексеми виступають носіями традиційних якісних або присвійних ознак у складі поширених у релігійному мовленні словосполучень з постпозитивними означеннями типу *слово Боже/Христове*, *образ Божий*, *подо-ба Божа*, *воля Божа*, *заповідь Божа*, *обітниця Божа*, *хрест Божий*, *знамення Боже*, *милість Божа/Господня*, *дар Божий*, *гнів Божий*, *престол Божий/Господній*, *храм Божий/Господній*, *кров Господня*, *гроб Господній*, *ангел Божий*, *раб Божий*, *помазанник Господній*, *розп'яття Христове* тощо. У поезії такі синтагми, часто у взаємодії з контекстуальним оточенням, стають, як правило, засобом створення певного піднесено-урочистого колориту. Наприклад: *«Святість спадає і світить росою. / Молитва завершила все. /*

Обітниця Божжа з тобою!» (І. Сокульський); *«Почие / гнів Божий, як гора / (ввищується нами, / сягаючи небес)»* (В. Стус); *«Росли в пустелі сірі піраміди, / як острови вулканні із води, / і під звучання стоголосих хорів, / під мелодійний дзвін аж до небес / вставали храми божі і собори...»* (В. Сіренко).

Відхилення ж від стилістичної конфесійної норми стосуються насамперед синтаксичного рівня й зумовлюються ритмікою чи іншими поетичними потребами, наприклад: *«Могутність – через Божже Слово, / Через Красу, через Любов»* (М. Руденко); *«О, як нас тяжко мучать супостати, / Щоб обернути в немічних рабів / І Божу волю в душах потоптати!»* (І. Гнатюк); *«Нас тут плакає Божжа Воля – / для потойбічного життя лише»* (М. Самійленко); *«І в чому народились, люди / Увійдуть у святу ріку, / Щоб Божий хрест / прийняти на груди – / Родившись вдруге на віку»* (М. Руденко); *«... То нічого, що вже маловіри ні в диво, / Ні у божже знамення не вірять давно»* (І. Гнатюк); *«... синій верхівець повертає Божу / милість для тебе безхосенно...»* (І. Калинець); *«Хай Божий гнів тиранів не мине, / Коли народ повалить тиранію»* (І. Гнатюк); *«Стоять хрести. Розп'ято сумовиння. / В часі числа. Господній храм»* (С. Сапеляк).

Існують нечисленні випадки словотвірних змін означуваних слів таких сполук, у процесі чого відтеонімний прикметник може дещо втрачати ознаки слова високого стилю, наприклад: *«... май милосердя до нас / темряво-янгеле-хоронителю / всього що точить пожирас / різних створіннячок Божих / теж не лишай напризволяще...»* (І. Калинець); *«летіли бузьки / ранесенько / фартушки у півниках / янгеликів вітати / Божими ручками»* (С. Сапеляк).

Уживаючись із загальними назвами темпоральної семантики, такі конфесійно марковані лексеми можуть ставати точними часовими конкретизаторами: *«відлуння / твого імені / я вчув / між високими берегами / юності / і своїм христовим віком...»* (І. Калинець); *«Походи ж удруге / своєю молодістю і збagni себе / перед народженням Христовим – / як час потоком римського літочислу / збігає в діл»* (В. Стус). А в поезії І. Калинця сполуки відтеонімних слів із такими іменниками мають архаїчне забарвлення, що задає відповідну тональність усьому висловлюванню, як-от: *«... люди не встигають / відмолювати святці / – року Божого / – анно доміні...»*; *«літа Божого / 1224 / зі сходу сонця / бігло за татарським / копитом / зілля татарське / айр...»*.

Відтеонімні лексеми, подібно до власних назв християнських вищих сутностей, віддзеркалюють також поетичний асоціативний зв'язок України з Богом, виражений у метафоричній формі: *«Задивляюсь в очі Батьківщини, – / Дві краплини Божої роси»* (М. Осадчий); *«Неофіти ідуть! / Ідуть і несуть, / Наче рану Христову – Вкраїну»* (Т. Мельничук).

Актуалізуючи у своїй значеннєвій структурі сему 'висота' й позитивно-оцінні семи, прикметники з мотивуючою теонімною основою стають одним із важливих компонентів тропів (порівнянь або метафор), що вживаються для опису об'єктів небесної сфери: *«Палає небо – / наче думка Божжа / Поза паркан колючий заглядає»* (М. Руденко); *«А сонце, мов обличчя Божже, / Понад борами нависа...»* (М. Руденко); *«у вікно дивляться / облизуючи місяць / корови лопухи і хмари / лиликі потурнакі гітари / і Божі Очі й Божже Місто – / с т о ж а р у...»* (Т. Мельничук); *«Місяцю любий, ти Божий човне, / Пливи по небу, пливи...»* (М. Осадчий). Але ці лексеми є також органічним за-

собом поетичного змалювання предметів земного пейзажу, а то й самої Землі, наприклад: «Земля – мов **Господня** гучна благостиня» (В. Стус); «**Господня** благовість над прірвою росте» (В. Стус); «Дорога далі непереїдена, / спалахуючи синім жалем, / сховалася за ожередами, / мов за **Господньою** скрижаллю» (В. Стус); «... із зеленого гнізда / із сопілчаного горла / стежкою **Божого** жита / найспівучіша душа землі / із медвяної скрипки...» (І. Калинець).

Часто найважливішими для поетичного мовлення стають позитивно-оцінні семи відтеонімих прикметників, як-от: «**Білий** колір – **божий** колір» (М. Осадчий); «**Світ** живе добром / **Господніх** благ» (В. Стус); «**Христове** в тебе серце, якщо сльози / тремтять дитинно у його очах» (І. Калинець); «**Квітка** далека, квітка **Христова** / розкриється в тиші плакати-співати» (І. Сокульський).

Поетичний світ інтерпретує християнське бачення людини як творіння Божого за допомогою образного встановлення її різнобічних зв'язків із вищим еством (ієрархічних, подібних чи тотожних). І важливу роль у цьому відіграють не лише теоніми, а й похідні від них експресиви, які, стаючи головною вказівкою на ірреальну особу, у процесі художнього осмислення обов'язково зберігають своє аксіологічне позитивне значення, тоді як образи людини можуть переживати більш чи менш суттєві трансформації в суто оцінному або іншому плані. Наприклад: «**вірую** від скорби до скорби / душа наша – ім'я **Боже**» (С. Сапеляк); «**І сам ти – Божий** перст» (І. Світличний); «**Одягни** їх у себе самих – і нехай вони / **Бачать Боже** ество і пречистий свій вид» (І. Світличний); «**І ти біліла** вся, неначе кість слонова, / **точена** й молода – **господньої** роси / **троїста** барва барв» (В. Стус); «**Не хочу** бути **Божою** з'явою, – / **Бути** б в судьбі посереднім» (М. Осадчий); «**Господній** післанець, / любов'ю ти спиняв отого вбивцю, / що цілий вік точив із тебе кривцю, / в руці тримавши смертний рішенець» (В. Стус); «**Коли твої** рани як рани **Христові** / **Закровоточать** в народі сумлінням?!» (З. Красівський); «**Оце** кружляння / між днем і нічю, / **межи** смертями / **зоветься** горем, **зоветься** щастям, / **а ми – хортами** / **Господніх** вловів» (В. Стус); «**Ми, пустоцвіті** **Божих** існувань, / **упивши**ся зазиченою кров'ю / **чужих** чинінь, **спливаєм** за собою, / **чекаючи** загублених світань / **вовіки** й **віки**» (В. Стус).

У поетичних контекстах наявні й прямі зіставлення чи протиставлення понять людське (або земне) – Боже, через які характеризується конкретна людина, образ котрої виражений експліцитно («**Чи** школярик, чи, може, / **Пастушок** із-за **Бузу**: / **Чи** людська, чи **то Божа** / **В** його **постаті** **туга**» (М. Руденко)) або імпліцитно («**І** **плачуть** **вдови** **молоді** / **За** **фіолетовою** **тогою** / **Земного** й **божого** **судді**» (В. Стус) (В останньому випадку йдеться про Й. Сталіна, образ якого розкривається в перспекції. Тож відтеонімих прикметник *божий* стає важливим конструктивним елементом метафори)). Ці поняття можуть розкриватися й у більш загальному плані: «**Нам** **пустинь** **бачиться** **одна**: / **до** **надр** у **суще**, **вглиб** **до** **дна**. / **До** **надр**, у **суще**, **вглиб**, **до** **дна**, / **до** **Божої** й **земної** **суті**» (І. Калинець).

Повна ж тотожність людини та Бога виявляється у відтеонімому прикметнику *богорівний*, її констатує й поетичне світобачення: «... **І** **в** **цьому** **світі**, **що** **здурів** **мов**, / **До** **поки** **діє** **дух-творець**, / **звжай**, **Людина** – **богорівна!**» (М. Самійленко); «**А** **їх** **вела** **не**

чувана князівна! / До ніг її схилялись вороги, / самі в'язались у вузли тугі – / рубай, січи і ріж нас, **богорівна!**» (О. Різниченко); «Вже не Василь ти – притча во язицех! / У святці вже записано тебе. / Дрібні й великі, **богорівні** й ниці / У спільники сусідяться те-пер» (О. Різниченко). В. Стус установлює цю спільність на рівні однієї властивості людини: «*Єси ти сам – з собою врівень, / один на сотні поколінь / високим гнівом **богорівен...***»

За допомогою такої лексики можуть характеризуватися ще й опосередковані через слово або право зв'язки людини з вищою сутністю: «*І предок слово **богорівне** / не тіням предків возвістив – / безпам'ятним звістуй і ти, / як предок, слово **богорівне***» (І. Калинець); «*В ньому (світі – Ю.Б.) жити право **богорівне** / Має той, хто бачить добрі сни...*» (М. Руденко); «***Богорівні** / В громади викраде собі права, / Щоб освятить в'язниці та катівні*» (М. Руденко).

Використання відтеонімних лексем у поетичному мовленні може порушувати логічні зв'язки, створюючи тим самим яскраву художню експресію. Таким порушенням норм логіки є стусівська метафора «земля, **побожна**, наче Будда», де прикметник *побожний* різко змінює своє об'єктне спрямування, унаслідок чого властивість віруючої людини надається надприродній вищій істоті – Будді.

Загалом усі відтеонімні прикметники, що функціонують у поетичному мовленні II половини ХХ століття, зберігають свої первісні оцінні конотації, за винятком окремих уживань на зразок: «*Ідуть на суд і мертві, і живі, / І **божим** страхом світяться їх лиця*» (І. Гнатюк).

Отже, відтеонімні лексеми є активним складником українського поетичного словника досліджуваного періоду. Вони засвідчують великий експресивний потенціал, хоча й дещо менший, ніж у мотивуючих слів, з якими мають незаперечний зв'язок, оскільки їхні поетичні функції подібні. Цей зв'язок актуалізується в контексті не лише ядерними семами твірних онімів, але й їхньою культурно-енциклопедичною інформацією, емоційно-оцінними співзначеннями. Останні виявляються для художнього мовлення одними з найвагоміших: потрапляючи в нове семантичне поле, відтеонімні деривати лише зрідка змінюють свої аксіологічні конотації у зворотному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чопик Я. М. Неузгоджені означення і принципи їх аналізу / Я. М. Чопик // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 12. – С. 35–41.